

УДК 911.3

СЕЛИТЕБНІ ЛАНДШАФТИ МІЖЗОНАЛЬНОГО ГЕОЕКОТОНУ “ЛІСОСТЕП–СТЕП” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХНЬОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Любов Безлатня

*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, 21100 м. Вінниця, Україна*

Проаналізовано проблему дослідження сучасного стану та можливостей реконструкції занедбаних селитебних, зокрема сільських, ландшафтів міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України, розглянуто особливості ландшафтно-структури сіл та виокремлено основні шляхи їхнього відродження за принципом “двох культур”, першочергову перебудову придорожніх та приміських сіл, інвестиції, музеєфікацію тощо.

Ключові слова: селитебні ландшафти, геоекотон, Правобережна Україна, лісостеп, степ, реконструкція.

Постановка проблеми. У процесі взаємодії зональних типів ландшафтів, в Україні сформувалися чотири міжзональні геоекотони: між мішаними хвойно-широколистими лісами і широколистими лісами, широколистими лісами і лісостепом, мішаними хвойно-широколистими лісами і лісостепом, лісостепом та степом. Геоекотон “лісостеп–степ” сформувався на контакті південних лісостепових і північних степових ландшафтів. У межах Правобережної України він виражений чітко, зокрема в ґрунтово-рослинному покриві, займає площу 80,4 тис. км² з кількістю населення близько 6 млн осіб. Актуальність його дослідження зумовлена не лише необхідністю пізнання своєрідної природи самого геоекотону, але й назрілою можливістю її раціонального використання та охорони. Особливо це стосується селитебних ландшафтів, які формують каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону, зокрема й міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України.

Аналіз попередніх досліджень. Природа і ландшафти міжзональних геоекотонів в Україні досліджені мало. Дещо краще пізнана структура міжзонального геоекотону “мішані хвойно-широколисті ліси – лісостеп” в результаті чого виокремлено унікальний серединний ландшафтний пояс (у межах України його західний сектор) [2, 3]. Міжзональний геоекотон “лісостеп–степ” детально розглянуто у працях О. Ситника [7, 8] та в поки що єдиній монографії, присвяченій цій своєрідній перехідній природній структурі [4]. У монографії проаналізовано попередні дослідження, розглянуто просторово-часові особливості формування, досліджено сучасну структуру антропогенних ландшафтів міжзонального геоекотону “лісостеп–степ”, однак не приділено уваги культурним ландшафтам, зокрема й селитебним (переважно сільським), від наявності яких залежить загальний стан сучасних ландшафтів геоекотону та можливості їхнього дальшого раціонального використання.

Мета. Розглянути сучасний стан та показати значення селитебних, переважно сільських, ландшафтів у розвитку й дальшому раціональному природокористуванні у межах міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України.

Результати дослідження. Міжзональний геоекотон “лісостеп–степ” Правобережної України структура складна й своєрідна. Його межі визначити зараз майже неможливо. Вони умовні через суцільну антропогенізацію геоекотону. Різноманіття сучасних природних умов зумовлене просторовим розміщенням на межі двох природних зон – лісостепу й степу, двох країв, п’яти природних областей і 27 районів. У ландшафтній структурі міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України переважають вододільні, слабо хвилясті, прирічкові та яружно-балкові місцевості з відповідними їм типами урочищ. У результаті вікової господарської діяльності на цій натуральній ландшафтній основі сформувалася сучасна структура переважно антропогенних ландшафтів серед яких фоновими є сільськогосподарські та, частково, лісові. Однак їхня наявність та стан залежать від функціонування у межах міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України каркасних – селитебних і дорожніх ландшафтів. Селитебні, переважно сільські та міські, ландшафти займають тут від 4 до 7–8 % геоекотону і в окремих районах (Середнє Придніпров’я, Криворіжжя, Південне Побужжя) наближаються до фонових. Каркасне й подекуди, фонове значення селитебних ландшафтів потребує більш детального їхнього розгляду у межах міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України. За площею та кількістю населення тут переважають сільські ландшафти.

Сільські ландшафти хоча й відносять до найстародавніших, однак у межах міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України є відносно молодими антропогенними ландшафтами. Розвиток селитебного процесу та формування сучасної мережі поселень розпочалися тут лише з XVIII ст., після захоплення земель геоекотону на заході Польщею, у центрі та сході Російською імперією. Створення військових укріплень і численних слобод на південних кордонах цих держав сприяло активній народній колонізації міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України у XIX ст. Найбільш активний розвиток сільських поселень спостерігався тут наприкінці XIX – у XX ст. На початку XXI ст. кількість сільських поселень та площі сільських ландшафтів, особливо у депресивних та віддалених від міст і містечок районів, зменшуються; у приміських спостерігається поступове їхнє відродження.

Незалежно від строку існування та місцезнаходження, процес функціонування села завжди супроводжується корінною перебудовою наявного до нього природного (натурального, натурально-антропогенного або антропогенного) ландшафту [2, 6]. Сучасна структура сільських ландшафтів міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України зумовлена не лише їхнім просторовим розміщенням у перехідній зоні, але й тісними взаємозв’язками з типами місцевостей, до яких вони приурочені. Одні з типів місцевостей геоекотону малоприсадибні для сіл, інші – щільно заселені. Придатність типів місцевостей до селитби визначається специфікою їхньої власної природи і зонально-крайовими особливостями розвитку ландшафтних комплексів. У межах міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України малоприсадибними до заселення є вододільний і плакорний типи місцевостей. Для них характерне глибоке залягання рівня ґрунтових вод – головного джерела водозабезпечення в цих умовах, несприятливий для людей вітровий режим і наявність родючих ґрунтів, які доцільніше використовувати у сільському господарстві, ніж

під забудову. Завдяки цьому, сіл тут мало, їхні площі невеликі, часто займають верхів'я улоговин, "туляться" до байрачних лісів, ставка або копанки (хутори). У сучасних умовах ці села перші "претенденти" на виселення або занепадають, однак у ландшафтній структурі регіону залишаються назавжди у вигляді селитебних урочищ. Разом з тим, міжрічковий недренований тип місцевостей, що інколи навіть у лісостепу вважається непридатним для будівництва сільських поселень, у степовій частині міжзонального геоекотону, завдяки високому заляганню ґрунтових вод, що придатні для господарського використання, активно заселяється.

Прирічковий (схилловий) тип місцевостей щільно заселений повсюдно. На схилах долин річок і балок, переважно західної і південно-західної експозиції у межах міжзонального геоекотону "лісостеп-степ" Правобережної України зосереджено до 82 % сіл. Здебільшого вони простягаються вздовж схилу з півночі на південь, але суцільних сільських масивів не утворюють. У схиллових сільських ландшафтах суттєво зростає роль та значення ландшафтно-технічних систем – терас, ніш, насипів, кар'єрів, ставків, доріг тощо. Тут активніше проявляються небажані антропогенні процеси, зокрема ерозійні, зсувні та ін. Сіл, приурочених до кількох (схилового і вододільного, заплавного і схилового та ін.) у межах міжзонального геоекотону "лісостеп-степ" Правобережної України, мало (2–3 %) [2, 8].

Упродовж сторіч розквіт або занепад сільських ландшафтів міжзонального геоекотону "лісостеп-степ" залежав від багатьох чинників, однак завжди на першому місці було землеробство (південний лісостеп) та скотарство (північний степ), а з XIX ст. ще й промисловість та дорожня мережа. На початку XXI ст. стан селитебних ландшафтів геоекотону, особливо сільських, можна визначити як незадовільний, що потребує докорінних змін, інколи навіть повної перебудови. Для відродження сіл та впорядкування сільських ландшафтів міжзонального геоекотону "лісостеп-степ" Правобережної України необхідно використовувати увесь набутий найкращий досвід. Шляхів для цього багато. Розглянемо окремі, на наш погляд, найперспективніші з них.

Поєднання "двох культур". Прикладом гармонійного поєднання "двох культур", традиційного і нового, є сучасна Японія з її принципом "вакон есай" (японський дух + західні технології). Унаслідок цього, сучасна високорозвинута, держава не втратила почуття органічної єдності з природним довкіллям. У відродженні геоекотону та збереженні його ландшафту шлях поєднання "двох культур" непростий. Він потребує детальних знань з історії, етнографії, архітектури, ландшафтознавства, екології, а також регіональних традицій і звичаїв, що притаманні кожному регіону України, зокрема геоекотону "лісостеп-степ". Більше того, навіть тут напрям (принцип) поєднання "двох культур" матиме свої "відтінки" у кожному історико-географічному районі. Села Побужжя за ландшафтною структурою, традиціями архітектури, способом будівництва і планування, звичаями людей суттєво відрізняються від сіл центральної частини геоекотону та Придніпров'я. У відновленні їхньої оригінальної і, водночас, традиційної для цих територій ландшафтною структури, поєднання "двох культур" є вирішальним.

Придорожні села. Села, що примикають до доріг, особливо автомобільних, або доріг, що проходять через села, мають значно більші перспективи для розвитку ніж ті, що віддалені від доріг. Це засвідчують окремі дослідження [5, 7] та наші польові спостереження за минулі п'ять років. Суттєво перебудовується ландшафтна структура сіл, приурочених до надзаплавно-терасових і вододільних типів місцевостей, де проходять головні міжнародні,

державного та обласного значення автомобільні дороги. Корінна перебудова ландшафтної структури села спостерігається там, де дорога села “перерізає” і продовжує інтенсивно розширювати свої межі. У ландшафтній структурі села активно розвивається потужна дорожня ландшафтно-інженерна система з відповідною інфраструктурою – станціями обслуговування автомобілів, готелями, ресторанами, базарами тощо. У селах, розміщених поблизу автомобільних доріг, окрім названих структурних елементів, часто створюють оригінальні зони відпочинку на малих річках, ставках або у прилеглому лісі. Такі рекреаційні зони не лише прикрашають села, урізноманітнюють їхню ландшафтну структуру, але й сприяють дальшому розвитку.

Приміські села. З 90-х років ХХ ст. у межах міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України простежується тенденція розвитку субурбанізації. Вона проявляється у значному рості темпів забудови приміських зон, збільшенні у приміських зонах кількості населення та робочих місць. Села, що знаходяться на незначній (2–5 км) відстані від міста, особливо обласного підпорядкування, поступово “зростаються” з містом. Інші села приміських зон значно розширюють свої площі, їх інтенсивно забудовують сучасними котеджами, а часто й невеликими сільськогосподарськими, промисловими, складськими спорудами, рекреаційними комплексами тощо. Значно покращується дорожньо-комунікаційна структура, зв’язок та соціальне обслуговування населення. Часто на основі невеликих за площею та кількістю жителів сіл поблизу міста формуються та інтенсивно розвиваються дачні поселення або садові кооперативи, що мають тенденцію до поступового переходу у типові приміські села.

Село як музей під відкритим небом. Є два шляхи реалізації цього проекту: перший – на задалегідь вибраному місці відбудувати заново українське село; друге – провести реконструкцію наявного. За попередніми підрахунками собівартість другого проекту у 1,5–2 рази менша.

Часткова музеєфікація села. За ландшафтною структурою села неоднорідні. У кожному з них виділяються окремі території (місцевості), які у селах часто називають “куточками”. Ці “куточки” інколи мають власні назви: “за греблею”, “під гаєм”, “біля млину” тощо. У кожному з них обов’язково є, або був (можна відновити), якийсь оригінальний природний або антропогенний об’єкт, що підлягає, або можна взяти під охорону. Такі об’єкти необхідно перетворювати в заповідні, виділяти їх як такі, що мають культове, історичне, виховне, естетичне тощо значення для цього села. Серед таких об’єктів можуть бути церкви, стародавні городища й вали, млини на річках, “стілки” з геологічними відслоненнями, різноманітні пам’ятки, просто стародавні садиби.

Створення у селах спеціалізованих музеїв. *Цей шлях оптимізації сільських селитебних ландшафтів* вибрали країни Балтії. Наприклад, у Литві славу й красу селу Моседіс приніс створений тут музей литовського каменю. Подібні музеї можна створити в селах Побужжя. Тут з давніх-давен камінь відігравав і відіграє важливу роль у будівництві, створює архітектурний колорит сіл. Приїжджих часто вражають оригінальні тераси й огорожі, криниці і ворота, сходинок до будівель, столи та лави з пісковіку, вапняку і граніту.

Інвестиційні проекти та реконструкція сіл приватними особами. Це один з своєрідних шляхів відновлення села. Своєрідність полягає в тому, що на фоні тривалого запустіння сіл

(в окремих з них) на викуплених за безцінь колишніх фермах, створюють сучасні розкішні ранчо. Вкладених у це ранчо (чи щось подібне) грошей вистачило б для реконструкції та відновлення двох–трьох подібних сіл. Безперечно, що у створенні таких сучасних закладів розваг чи задоволення хобі немає нічого поганого, але якщо водночас їхні власники дбають й про села та їхніх жителів.

Проектів оптимізації сільських ландшафтів міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України може бути багато. Зокрема, спостерігається відродження сіл, де активно розвивається т. зв. “зелений” туризм. Досвід в інших, особливо в гірських регіонах України уже є, а у межах геоекотону необхідно лише врахувати регіональні особливості природи, звичаї й традиції. Ще один шлях – *переорієнтація господарської діяльності* жителів сіл. Наприклад, замість вирощування традиційних для лісостепу і степу видів сільськогосподарської продукції – зернових, цукрових буряків, кукурудзи тощо, вирощувати лікарські рослини, пальметні сади, розвивати різноманітні промисли: гончарство, вишивку, плетіння з лози, виробництва з каменю, дерева тощо.

Висновок. Сучасний стан селитебних, особливо сільських, ландшафтів, міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України явно потребує покращення. Це можливо зробити, враховуючи набуті знання з історії їхнього формування, особливості сучасної ландшафтної структури та екологічний стан. Серед шляхів реальної реконструкції сучасних, часто занедбаних сільських ландшафтів міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України заслуговують на увагу поєднання “двох культур”, перебудова придорожніх і приміських сіл, розбудови сіл як музеїв під відкритим небом або часткова їхня музеєфікація, використання можливостей вітчизняних та закордонних інвесторів та коштів приватних осіб, розвиток сільських видів туризму тощо. Це дасть можливість значно покращити структуру культурного ландшафту міжзонального геоекотону “лісостеп–степ” Правобережної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Безлатня Л. О. Культурні ландшафти міжзональних геоекотонів / Л. О. Безлатня // Фіз. географія та геоморфологія. – 2013. – Вип. 2 (70) – С. 234–238.
2. Денисик Г. І. Лісополе України : монографія / Г. І. Денисик. – Вінниця : Тезис, 2001. – 284 с.
3. Денисик Г. І. Лісостепові Полісся / Г. І. Денисик, О. П. Чиж. – Вінниця : Теза, 2007. – 210 с.
4. Денисик Г. І. Міжзональний геоекотон “лісостеп – степ” Правобережної України / Г. І. Денисик, О. І. Ситник. – Вінниця : Едельвейс і К, 2012. – 217 с.
5. Денисик Г. І. Сільські ландшафти Поділля / Г. І. Денисик, А. Г. Кізюн. – Вінниця : Едельвейс і К, 2012. – 200 с.
6. Мильков Ф. Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973. – 224 с.
7. Ситник О. І. Історико-географічні особливості заселення та господарського освоєння території міжзонального екотону лісостепової та степової смуг Правобережної України / О. І. Ситник // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія : Географія. – 2008. – Вип. 15. – С. 58–62.

8. Ситник О. І. Фізико-географічні особливості перехідної смуги Правобережного лісо-степу і степу України / О. І. Ситник // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія : Географія. – 2008. – Вип. 16. – С. 28–32.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014 р.

Доопрацьована 15.04.2014 р.

Прийнята до друку 26.06.2014 р.

SETTLEMENT LANDSCAPES OF THE INTERZONAL GEOECOTONE “FORESTEDSTEPPE–STEPPE” OF RIGHT-BANK UKRAINE AND POSSIBLE WAYS OF THEIR RECONSTRUCTION

Lyubov Bezlatnya

*Kotsubynskyy State Pedagogical University of Vinnytsia
Ostroz'kogo St., 32, UA – 21100 Vinnytsia, Ukraine*

The problem of research of the modern state and possibilities of reconstruction of started selitebnikh is considered, in particular rural, landscapes of the interzonal geoeckotonu “Foreststeppe–steppe” of Right-bank Ukraine, the features of landscape structure of villages are rotined and the basic ways of their revival are selected, using principle of “two cultures”, near-term re-erecting of wayside and suburban villages, investment, muzeefikaciyu and others like that.

Key words: selitebni landscapes, geoeckoton, Right-bank Ukraine, Foreststeppe, Steppe, reconstruction.

СЕЛИТЕБНЫЕ ЛАНДШАФТЫ МЕЖЗОНАЛЬНОГО ГЕОЭКОТОНА “ЛЕСОСТЕПЬ–СТЕПЬ” ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РЕКОНСТРУКЦИИ

Любовь Безлатня

*Винницкий государственный педагогический университет им. М. Коцюбинского,
ул. Острожского, 32, 21100 г. Винница, Украина*

Рассмотрена проблема исследования современного состояния и возможностей реконструкции заброшенных селитебных, в частности сельских, ландшафтов межзонального геозкотона “лесостепь–степь” Правобережной Украины, показаны особенности ландшафтной структуры сел и выделены основные пути их возрождения за принципом “двух культур”, первоочередную перестройку придорожных и пригородных сел, инвестиции, музеефикацию и т.п.

Ключевые слова: селитебные ландшафты, геозкотон, Правобережная Украина, лесостепь, степь, реконструкция.